

KAFKAS ÜÇLEMESİ'NDE 1864 ÇERKEZ SÜRGÜNÜ 1864 CIRCASSIAN EXILE IN THE CAUCASUS TRILOGY

Pınar ALÇİÇEK*

Öz

Tarihsel süreçte yaşanan göç hareketleri; yalnızca tarih, sosyoloji, siyasal bilimler gibi disiplinlerin sınırları içinde değil; sanat dalları içinde de yankı bulmuş bir konu olarak öne çıkar. Bu sanat dallarından biri olan edebiyat da göç hareketlerini ele alır ve bunları kurgulayarak estetik düzlemde yeniden şekillendirir. Sanatçılar; roman, hikâye, şiir, tiyatro oyunu gibi çeşitli edebî türlerde göç temasını işleyerek kendi perspektifleri doğrultusunda yeni bir bakış açısı yaratırlar.

Tarihte, önemli göç hareketlerinden biri de 1864 Çerkez Sürgünü'dür. Çerkez sürgünü, edebiyata da yansıyan uzun bir süreci kapsar. Çerkez asıllı yazar Muhittin Kandur; bu göç sürecini ölümsüzleştirmek ve Çerkezlerin milli benlik duygularını, tarih bilinçlerini diri tutmak amacıyla halkın yaşantısını romanlaştırır. *Çeçen Kılıçları* (2015), *Çerkes Kazbek* (2016) ve *Üçlü Kumpas* (2016) romanlarından oluşan *Kafkas Üçlemesi*'nde yazar; yaklaşık yüz yıllık bir zaman diliminde Çerkezlerin yaşadığı sancılı dönemleri Çerkez kimliği, tarihi ve sosyokültürel yapısını gözetererek anlatır.

Bu çalışma, Kandur'un *Kafkas Üçlemesi*'ni sürgün olayı çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmanın kavramsal açıdan şeffaflık kazanabilmesi için öncelikle göç ve sürgün kavramlarına bakılmıştır. Bu bağlamda Çerkezlerin göç hareketi çalışmada "sürgün" olarak kabul edilmiştir. *Kafkas Üçlemesi*'nin tarihî roman kategorisinde değerlendirilmesi ve romanların incelenmesinde bir temel oluşturulabilmesi için tarih bilimiyle ilgili araştırma yapılmış; çeşitli kaynak taramaları yapılarak Çerkezlerin kimliği, tarihi, sosyokültürel yapısı ve sürgün süreçleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Çalışmanın esasını teşkil eden kısımda romanlardaki konulara paralel olarak başlıkları yapılmıştır. Burada Çerkez sürgününün üçlemedeki işleme şekli ele alınmış, yazarın sürgün olayını hangi nedenlere bağladığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göç, Sürgün, 1864 Çerkez Sürgünü, *Kafkas Üçlemesi*.

Abstract

Migration movements in the historical process; not only within the boundaries of disciplines such as history, sociology, political sciences; it also stands out as a subject that has echoed in the branches of art. Literature, which is one of these branches of art, also deals with migration movements and reconfigures them on aesthetic level by constructing them. Artists; novel, story, poem, theatre in various literary genres such as the theme of migration by creating a new perspective in accordance with their perspective.

One of the most important migration movements in history is the 1864 Circassian Exile. Circassian exile covers a long process, which is also reflected in literature. Muhittin Kandur, a Circassian writer; in order to immortalize this migration process and keep Circassians' national self-feelings and historical consciousness alive, they novelize the life of their people. He writes in the *Caucasian Trilogy* consisting of the novels *Chechen Swords* (2015), *Circassian Kazbek* (2016) and *Triple Caliper* (2016); describes the painful periods experienced by Circassians in a period of approximately one hundred years, taking into account the Circassian identity, history and sociocultural structure.

This study aims to deal with Kandur's *Caucasus Trilogy* within the framework of exile. In order to gain transparency conceptually, firstly the concepts of migration and exile were examined. In this context, the Circassian migration movement was accepted as "exile". In order to evaluate the *Caucasus Trilogy* in the category of historical novels and to provide a basis for the study of novels, research has been conducted on the science of history; various sources have been searched and briefly informed about Circassian identity, history, socio-cultural structure and exile processes.

In the part that constitutes the essence of the study, titles are made in parallel with the subjects in the novels. Here, the way the Circassian exile was handled in the trilogy was discussed, and the reasons why the author attributed the exile to the exile were discussed.

Keywords: Migration, Exile, 1864 Circassian Exile, *Caucasian Trilogy*.

Giriş

Dünyadaki ülkelerin nüfusunu, kültürünü, ekonomisini, sosyal ve siyasal yaşamını şekillendirmede önemli bir etken olan göç; devletlerin "sınır" algısını da dönüştüren, hatta kültürel boyutta yok eden potansiyel bir güce sahiptir. Birey ve toplum üzerinde etkiler ve izler bırakacak dinamik bir yapıya sahip olan göç; siyaset, tarih, ekonomi, sosyoloji, psikoloji, güzel sanatlar gibi birçok disiplinin odaklandığı ve her disiplinin, göçün nedenleri ve sonuçları ile ilgili kendi hipotezini ürettiği, bir diğerinden yararlanarak

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Göç Çalışmaları Programı, Doktora Öğrencisi.

üzerinde çalışmalar yaptığı kapsamlı bir alandır. Edebiyat da göç olgusunu işleyen bir alan olarak toplumu ve bireyi farklı disiplinlerin verileriyle biçimlendirip kurgu dünyasına taşır.

Tarihte yaşanan birçok olayın nedenleri ve sonuçları konusunda kesişen noktalar, göçlerin gerçekleşme koşulları da dikkate alınarak belirlenmektedir. Bu bağlamda göçle ilgili yapılan incelemelerde ortak bir terminolojiye ihtiyaç duyulur. Terminolojide mutabık olunan göç, sürgün, tehcir gibi temel kavramlar; göç incelemeleri için yol haritasını oluşturur. Bu temel kavramlar, çalışmada ele alacağımız *Kafkas Üçlemesi*'ne bakış açımızı da belirleyen ana öğelerden biridir. Çerkezlerin yaşadığı sürgünün kurmaca dünyadaki karşılığını bulduğumuz üçlemedeki romanlar, tarihi özellikler barındırmasıyla da dikkate değerdir. Tarihle kurmacanın iç içe ilerlediği romanlarda Çerkezlerin Kafkaslardan göç etme nedenlerine odaklanılacak ve Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı, Çerkez halkı arasındaki dengeler metinlere yansıdığı boyutuyla irdelenecektir.

1. Göç ve Sürgün Kavramlarına Bir Bakış

Göç, temelde gönüllü ve zorunlu olmak üzere iki kategoriye ayrılır: Göç edenler, yaşadıkları toprakları ya "kendi rızalarıyla, yani serbest veya gönüllü olarak" ya da "ölüm tehlikesi, işkence görme ve cezalandırılma korkusu, birtakım şahsi hürriyetlerin sınırlandırılması ve resmi otoritelerin baskıları sonucunda zorunlu olarak" terk eder. Gönüllü göçler, insanların şahsi arzularından kaynaklanan bir yer değiştirmedir (Adıgüzel, 2018, 19). Göçün esasını teşkil eden hareket, bir zorunluluk sonucu gerçekleşirse göç olayında bir yaptırım söz konusu olur. Zorunlu göç, "çoğu zaman fiziksel ve psikolojik baskılar neticesinde, bireyin yer değiştirmesi konusunda zorlayıcı etkenlere maruz kalmasıyla ilişkilidir. Tehcir, sürgün, sınır dışı etme gibi faktörler bu tür içerisinde değerlendirilebilir." ve "zorunlu ve yönlendirilmiş göçte", siyasal ve toplumsal koşullar, itici faktörler arasındadır (Göker, 2015, 38-39). Gönüllü göç ile zorunlu göç arasındaki en belirgin çizgi, göçün kişi veya topluluğun iradesiyle gerçekleşip gerçekleşmediğidir.

Kendisinden güçlü bir yapı, yönetim, kurum, topluluk ya da kişi tarafından bireyin ya da topluluğun göç etmeye zorlanması, "sürgünlük" olarak nitelendirilir. Sürgün; "hicrete mecbur edilmektir. O, bir tenkil ve tehcirdir. Kişi ve kişilerin belirli bir beldenin, mekânın ve yerin dışına zorla ikamet ettirilmesidir" (Timur, 2012, 22). Edward Said'e göre sürgün, süreksiz bir varlık durumudur. Sürgünler; köklerinden, topraklarından ve geçmişlerinden koparılır (Said, 2016, 32). Üstelik "Sürgün edilme yerinden edilmenin ötesine geçerek bireyin benliğine yapılan bir müdahaleye dönüşür ve hegemonya mücadelelerinin bireyler üzerinden yürütülüşünü gösterir" (Karabulut, 2018, 51).

Tarihi kaynaklarda bireysel ve toplumsal göç ve sürgün olaylarına çokça rastlanır. Toplu sürgün hareketlerinden biri de 1864 yılında gerçekleşen Çerkez sürgünüdür. Yerli ve yabancı kaynaklarda Çerkezlerin trajik bir tablo içinde mazlum portreleri çizilmiş; bağımsızlık uğruna verdikleri mücadelede yalnız bırakılmaları üzerinde sıkça durulmuştur.

2. 1864 Çerkez Sürgünü

Türkiye; tarih boyunca sayısız milletin göç hareketleri ile şekillenmiş, bu milletlerin kültür ve dil zenginliğini bünyesinde toplamıştır. Türkiye'de görülen göçlerin her biri ayrı bir çalışma alanını teşkil ederken tarihte önemli bir yeri olan 1864 Çerkez¹ Sürgünü de tarihi bağlamda araştırılan, belgeler ışığında yorumlanan bir göç olayıdır.

Bu göçün 1864 Çerkez Göçü, 1864 Çerkez Sürgünü ya da 1864 Çerkez Soykırımı² olarak ifade edilmesi; meseleye yönelik farklı bakış açılarının bir sonucudur. Çerkezlerin, toplumsal iradeleri ve istekleri dışında, gönülsüz olarak baskı ve şiddet sonucu topraklarını terk etmeleri, onların göç hareketinin "sürgün" olarak adlandırılabilceğini mümkün kılar.

Rus İmparatorluğu'nun, Osmanlı Devleti'ni ve Çerkezleri hiçe sayarak kendini bölgede tek iktidar olarak görmesi Kuzey Kafkasya'da güç gösterilerine yol açar. 1864 Çerkez Sürgünü, Kafkasya ve Rusya tarihinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Rus Çarlığı'nın, Kafkasya'yı ele geçirme emelleri göç sürecinden çok önceye, Çar Büyük Petro (1682-1725) dönemine kadar uzanır. Kimi tarihçiler de savaş başlangıcını 1763'te Rusların, Çerkez boylarının bölgesine yakın yerlerde ilk kaleleri inşa etmeleri sonucu yaşanan silahlı çatışmalara kadar götürür. Rus ve Batı kaynaklarına göre Çar I. Aleksander (1801-1825) döneminde işgal başlar. Türk tarihinde ise Şeyh Mansur'un direniş hareketiyle savaşın başladığı öne sürülür

¹ 1864 Çerkez Sürgünü'nün mağdurları olan Kuzey Kafkasyalılar, "Brakiy, Abhaz, Ubikh, Abzeh, Şapsığ, Bjeduğ, Cemguy (Temirgoy), Natukhoy, Hatukoy, Makhoş, Beslenev ve Kabartay" (Yılmaz; Kılıçoğlu, 2015, 174-203) olmak üzere on iki kavimden meydana gelmesine rağmen genellikle "Çerkes" ya da "Çerkez" adlarıyla tanımlanır. "Çerkez" kelimesi; Kafkas halklarının çoğunluğunu karşılayan ortak bir ada tekabül ettiği için yaptığımız bu çalışmada "Çerkez" tabiri, Kafkasya halklarını temsilen kullanılmıştır.

² Gürcistan Parlamentosu, 20 Mayıs 2011'de Rusya İmparatorluğu'nun 1860'larda Çerkezlerin, kitlesel olarak katledilmesini soykırım olarak kabul eder (Richmond, 2018, 1).

(Grassi, 2017, 37-38). Savaşın başlama sebebi olarak Rusların Çerkezlere olan tutumu gösterilebilir. Rusların Çerkez topraklarını fiilen işgaline bir tepki olarak Çerkezler arasında bir örgütlenme doğmuştur.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre Kırım bağımsızlığını kazanır. Osmanlı Devleti, Karadeniz'in kuzeyindeki ve Kafkasya'daki üstünlüğünü kaybeder. Rus İmparatorluğu, 1783'te Kırım'ı ilhak eder ve bu sayede Kafkasya'yı kuzeyden kuşatmış olur. Çar I. Nikola 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Kafkasya'yı resmen ele geçirir (Erkan, 2001, 153-178). Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmiş olur (Saydam, 1997, 44). Yapılan antlaşmalar ve sonuçları Çerkezlerin Ruslar karşısında yalnız ve savunmasız kalmasına ve Çerkezya'nın Rus işgaline açık hale gelmesine zemin hazırlar. Egemenlik arzusu ile bağımsızlık savaşı Ruslarla Çerkezler arasındaki gerilimi tırmandırırken iki milletin birbirine olan uzaklığı ve yabancılığı tarihte yansımaları bulur.

Yüksek bir Ortodoks Hristiyan kültürüne sahip olduğunu belirten Rus İmparatorluğu; bir kurtarıcı olduğuna inanarak Çerkezleri topraklarından sürmek, bataklık düzlüklere yerleştirmek, onlardan vergi almak, onlara askerlik yaptırmak ve onları Hristiyanlaştırmak ister. Ruslar, Çerkezistan'ı askerî ve stratejik nedenlerle işgal eder: "Kafkasya'nın güvenliği ve savunması, Karadeniz'de dolaşım ve ticaret özgürlüğü, Karadeniz ve Hazar denizleriyle İran arasında güvenli bir demiryolu bağlantısı" sağlamak, Rusların Çerkesya'yı işgal etmesinin ana nedenleridir (Karpas, 2017, 165). Ruslar, asıl amaçları olan verimli Çerkez topraklarına sahip olmak için baskı ve aşağılama politikası ile köyleri yağmalayıp yok eder (McCarthy, 2018, 37).

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı ile Rus Çarlığı arasında imzalanan Paris Antlaşması'na (1856) göre Rus İmparatorluğu, Karadeniz'de donanma bulunduramaz. Buna dayanarak kıyı boyundaki Çerkezleri kuşatır, aralarına askerî kuvvetler koyar. 1862'de Ruslar, Çerkezlerin abluka altına alındığı köylere saldırır. Çerkezleri dize getirmek için bölgeye 300 bin asker gönderilir ve Çerkezler, Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalır (Qasimova, 2017, 589-624).

Kitlesel göç sırasında görülen korkunç manzaralar, belleklerde derin izler bırakır. Anlatılagelen trajik görüntülere yabancılar da tanıklık eder. Ivan Drozdov'un 1877 yılında yayımlanan "Posledniaia Bor'ba s Gortsami na Zapadnom Kavkaze" başlıklı metninde Rusların, Çerkezleri acımasızca ölüme sürdükleri anlaşılır: "Yolda gözlerimiz insanı şok eden bir görüntüyle karşılaştı. Köpeklerin kısmen parçalayıp yedikleri kadın, çocuk, yaşlı cesetleri; açlıktan ve hastalıktan bir deri bir kemik kalmış, neredeyse ayakları üzerinde duramayacak kadar güçsüz, bitap düşmüş ve daha canlıyken köpeklere av olan sürgünler." (Drozdov, 1877'den aktaran Richmond, 2018, s. 2-3).

Osmanlı Devleti'ne göç ettirilen Çerkez göçmen sayısı ile göç yollarında ölen insan sayısı tam olarak bilinmemektedir. Kemal Karpas (*Ottoman Population*, 1985), 1864 baharında göçmen sayısının 400 bin civarında olduğunu kaydeder (Karpas, 1985'ten aktaran Saydam, 1997, 88). 19 Mayıs 1864 tarihli bir belgede, Akçakale ve Sarıdere'de 25 bin kişi bulunduğu, günde 120-150 göçmenin öldüğü, Samsun'a 35-40 bin göçmenin ulaştığı, hastalık nedeniyle son iki günde Samsun'da 500 Çerkez göçmenin öldüğü, 200 bin kadar Çerkez'in de ülkeden ayrılmakta olduğu açıklanır (Tutum, 2001, 7-52). Justin McCarthy (2018, 40 ve 400), Rusların ele geçirdikleri topraklardan Müslümanları atma politikasıyla Doğu Karadeniz bölgesindeki 1,2 milyon Çerkez ve Abaza'yı Osmanlı İmparatorluğu'na sürdüğünü ve bu insanların üçte birinin açlık ve hastalıktan hayatını kaybettiğini, 800.000 kişinin Osmanlı'ya sağ ulaşabildiğini yazar. 1865'e kadarki süreçte kitlesel göçler gözlenirken bu dönemden sonra daha çok münferit grupların göçleri görülür. O dönemki bütün göçler, aynı sebeplerle gerçekleşir. 1856-1876 arasında 600 bin ile 2 milyon arasında göçmenin Rusya'dan ayrıldığı düşünülür (Saydam, 1997, 90). 1859-1879 yılları arasında 2 milyon civarında Kafkas, Rusya'dan göç eder. Bu göçmenlerin 1,5 milyonu hayatta kalarak Osmanlı topraklarına yerleşir. 1881-1914 arasında ise yarım milyon civarında Çerkez Rusya'yı terk eder (Karpas, 2017, 170).

1860'lı yıllardan itibaren yoğun olarak yaşanan Çerkez göçünde Osmanlı Devleti, politik bir iskân uygular. Çerkezler, Balkan milliyetçiliğinin yaşandığı Balkanlara; Arap milliyetçiliğinin yaşandığı Orta Doğu'ya; Rum ve Ermeni milliyetçiliğinin yaşandığı Anadolu'ya yerleştirilir. Osmanlı, Müslüman nüfusu böylece arttırarak Hristiyan vilayetleri Müslümanlaştırmıştır. Bunun yanı sıra devlet, Çerkezler sayesinde ordusunu güçlendirmiştir. Kürtlere, Dürzilere, Türkmenlere ve Bedevilere karşı Çerkez nüfusunun varlığı Osmanlı'nın yanında bir denge unsuru olmuştur. Göç sürecinin başında Çerkezler; Rumeli hattı, Samsun-Reyhanlı (Hatay) hattı ve Suriye-Ürdün hattına yerleştirilir (Erdoğan; Kaya, 2015, 133-153). Bu yerleştirmeler, Çerkezlerin Rus esaretinden ve zulmünden kurtulması anlamına gelse de onlar için yeni sorunların hazırlayıcısı olur.

Birçok araştırmacının verdiği bilgide ortak olan noktalar, dönem koşulları da göz önünde bulundurularak göçmen sayısının ve göç yollarında hayatını kaybeden insan sayısının kesin rakamlarla ifade edilemeyeceği; Çerkezlerin yok edilmesine seyirci kalındığı; onların yurt aidiyetinin Rus Çarlığı tarafından dikkate alınmadığı şeklinde özetlenebilir. Bir milletin varlığının güvencesi ve devamı bağımsız oluşuyla paraleldir. Çerkezlerin düştüğü duruma bakarak devlet kurumunun, bir halkın tanınmasında ve savaşta silahlanmasında birincil derecedeki önemi anlaşılmaktadır. Devletleşemeyen toplumların parçalanarak ayrışacağı aşıkardır. Bir bayraktan yoksun olmak hem çok sayıda ölüm ve kayıp hem de hâkim gücün asimilasyon politikaları ile hiçliğe sürüklenmek demektir.

3. Tarihi Roman Bağlamında Çerkez Sürgününün Edebiyata Yansıması ve Muhittin Kandur'un Kafkas Üçlemesi

Tarih bilimi, edebiyata malzeme vererek edebiyatın ilham kaynaklarından birini oluşturur. Edebiyat, tarihi malzemeleri edebî türler dâhilinde kurgular. Buna yönelik en yaygın tür olan "tarihi roman" da yazar ya kendi döneminden uzak bir dönemdeki olayları (Argunşah, 2007, 411) ya da çocukluk dönemine ait olayları konu edinmeli; tarihi dönemlerin gerçeklerine bağlı kalmalı; yeni nesillerde tarih ve millet bilinci oluşturma amacından ayrılmamalı (Çetin, 2013, 222); tarih bilimi gibi tarihi olayları insanlardan soyutlayarak değil, olayların insanlar üzerindeki etkilerini anlatmalı (Naci, 1994, 77); olaylarda rol oynayan kişileri şiirsel olarak diriltmeli ve tarihsel şahsiyetler, kendilerine uygun şekilde hareket etmelidir (Lukács, 2008, 45-50). "(...) İnsanlığın geçmişini ve geleceğini kuşatan tarih ile ona yeniden ruh veren romanın kaynaştığı son derece şümüllü bir tablo" olan tarihi roman, "maziye canlı bir şekilde gözler önüne sererek olayları anlamlandıran, kendine özgü biçim ve mahiyetiyle nesir sahası"na taşıyan edebî türlerden biridir (Taştan, 2000, 1). Ancak kurmaca bir dünyanın kapılarını açan edebiyat, tarih anlatılarına birebir bağlanma zorunluluğu taşımaz. Nihayetinde "Tarih yazımı, gerçek olguların bilgisinin yanı sıra, yanlısamaların da ürünü olarak oluşuyor. Bilgi birikiminde nesnel etmenlerin yanı sıra, öznel etmenlerin ve ideolojik kırılmaların da payı olduğu görmezden gelinemez. Kusursuz, yanlışsız, üstelik herkesi birleştiren bir 'nesnel tarih' yazımı olanaksızdır. Tarih her zaman öznel karışmaların sakatladığı biçimleriyle kullanılagelmıştır." (Gümüş, 2011, 47). Dolayısıyla gelişmelerin verildiği tarihi belgelerde muhtemel olan yanlışların, kurmaca bir dünya içinde yer bulması; hatta yazarın meyyal olduğu ideolojik görüş doğrultusunda bu yanlışların ya da taraflılığın derinleşmesi gözlenebilir. "Tarihi roman, kurgusu, amacı, işlevi, anlatımı yönünden ideolojik bir bakışın ürünü" (Doğan, 2000, 140-158) olması bakımından da yazarın kimliğini ve duygularını gizleyemediği, ideolojik bakışından sıyrılmadığı metinlere dönüşebilir.

Tarihi romanların ele aldığı konulardan biri de göç hareketleridir. Neredeyse dünyadaki bütün göçlerin edebî eserlerde dillendirilmesi, toplumsal hafıza yaratma ya da bunu canlı tutma amacını taşır. Göçte yoğun olarak hissedilen acı, nefret, ezilmişlik, yalnızlık, dışlanma, korku gibi duygular; roman, öykü, şiir, tiyatro vb. edebî ürünlerde bir iç boşaltım sağlar; ortak bir kimlik bilinci oluşturur. 1864 Çerkez Sürgünü de tarihte kritik bir süreç olarak edebî eserlerde işlenir. Çerkezlerin vatanlarından kopararak sürgüne gönderilmeleri, yine Çerkez asıllı bir yazar olan Muhittin Kandur'un (1938) kaleminde can bulur. Farklı kaynaklarda Mohydeen Izzat Quandour ya da Mohy Quandour adlarıyla geçen Muhittin Kandur, Çerkes³ kültürünü geliştirmek için kurulan Çerkes Vakfı'nın ve Uluslararası Çerkes Sorunları Merkezi'nin (İCCS) kurucularından biridir.⁴

Kandur; milli kimliğinin getirdiği sorumlulukla tarihte bir kırılma noktası olan 1864 Çerkez Sürgünü'nü, yazdığı romanlarda işler. Sürgünü yazıya dökerek ölümsüzleştirme amacıyla yayımladığı *Kafkas Üçlemesi* (*Çeçen Kılıçları*, *Çerkes Kazbek*, *Üçlü Kumpas*),⁵ Çerkezleri tanıma ve yaşadıklarına kurgu dâhilinde tanık olma adına önemlidir. Yazar; dramatize ederek anlattığı göç sürecini, tarihi belgelerden edindiği bilgilere, belgelerin eksik kaldığı yerde doğan boşlukları doldurmak için sözlü anlatı geleneğine ve hayal gücüne dayanarak yazıya döker.

3.1. Kafkas Üçlemesi

Muhittin Kandur'un *Kafkas Üçlemesi*'nde kronolojik olarak ilerleyen olay örgüsü, 1782-1877 yılları arasındaki dönemi kapsar. Romanlarda, Ahmet'in gençlik dönemi itibarıyla yaşadıkları, çocuklarının ve torunlarının Kafkasya'daki yaşamları ile Rus baskısı altında kalan, öldürülen, sürgüne gönderilen

³ Çalışmada, Türk Dil Kurumu'nun Yazım Kılavuzu'na bağlı kalınarak "Çerkez" kelimesi kullanılmıştır; ancak alıntılarda yazım korunduğu için yazarların kullandığı "Çerkes" ifadesi değiştirilmemiştir.

⁴ http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=3478. "Mohydeen I. Quandour ile Röportaj", 23 Şubat 2010. (Erişim Tarihi: 28.09.2018)

⁵ *Kafkas Üçlemesi*'nin ilk basım tarihine, hangi dilden çevrildiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu çalışmada *Çeçen Kılıçları* (2015), *Çerkes Kazbek* (2016) ve *Üçlü Kumpas* (2016) romanlarının Apra Yayıncılık tarafından yapılan ilk baskıları değerlendirilmiştir. Söz konusu baskılarda, kitaplarla ilgili eksik künye verilmiştir.

Çerkezlerin çektiği sıkıntılar anlatılır. *Kafkas Üçlemesi'*ne bakarak Kandur'un Kafkas tarihine vâkıf olduğunu söylemek mümkündür. Üçlemede Kandur, tarihî bilgilerini kurmacaya çevirirken tarihî kişileri genel anlamda olduğu gibi verir; aynı durum, tarihî olaylar için de geçerlidir. Bu nedenle romanlardaki bazı kısımlarda yazarın yaratıcılığı kaybolur ve eserler, belgesel roman türünü hatırlatır.

Üçlemenin ilk kitabı olan *Çeçen Kılıçları*; 1782 yılında on sekiz yaşında bir Adige asilzadesi olan Ahmet'in, Kuban vadisindeki köyünü terk etmesiyle başlar. Yolculuğu sırasında yolu Çeçenlerin bir köyüne düşer. Ahmet, burada Sema'ya âşık olur ve onunla evlenir. Bu arada Rus Çarlığı'nın Kafkas Komutanı General Potemkin, Rusların Kafkas topraklarına sahip olması için "ülkede kapsamlı bir göç" (*Çeçen Kılıçları*, 33) başlatacağını duyurur. Rus ve Kazak saldırılarına maruz kalan Çerkezler, Şeyh Mansur'un direniş hareketine destek verir. Şeyh Mansur öldürülür. Ahmet, yakın arkadaşı Murat ile Kabardey topraklarına gider.

Üçlemenin ikinci kitabı olan *Çerkes Kazbek*, 1784-1834 yıllarını kapsar. Ahmet'le Sema'nın Kazbek, Enver ve Azamet adlı çocukları olur. Kazbek'in oğlu İmam, evlendikten kısa bir süre sonra Kazaklar tarafından öldürülür. Kazbek, oğlunun intikamını almak için çok sayıda Kazak öldürür ve Şeyh Mansur'un ardından direnişin başına geçen Şeyh Şamil'e katılır. Lezgiler ve Çeçenlerden oluşan isyancılar, Ruslar için bir tehdit oluşturur.

1833-1877 yıllarındaki olayların anlatıldığı *Üçlü Kumpas*, üçlemenin son kitabıdır. 1836'da Osmanlı'nın, Kafkasya'daki hâkimiyetini Ruslara bırakması; Şeyh Şamil'in 6 Eylül 1859'da teslim olması nedeniyle Ruslar, ağır koşullar altında Çerkezleri sürgüne göndermeye başlar. Çerkezlerin bir kısmı göç yollarında, bir kısmı gemilerde hayatını kaybeder. 1837'de ölen Ahmet'in ailesi dağılır. Kazbek'in oğlu Nako, karısıyla birlikte İstanbul'a göç eder.

*Kafkas Üçlemesi'*nde sürgün olgusu, farklı düzlemlerde boyutlandırılarak ele alınır. Bu çalışmada romanlardaki sürgün olayı, çeşitli başlıklar altında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

3. 1. 1. *Kafkas Üçlemesi'*nde İşgal Politikası ve Sürgün Korkusu

Romanlardaki anlatımlara göre, Rusya'nın Kafkasya'da egemenlik kurma isteği çok eski dönemlere uzanır. Ruslar; siyasi ve ekonomik anlamda güçlenmek için Karadeniz'deki etkinliğini arttırmak ister. Kafkasya; coğrafik konumu, verimli arazileri, doğası ve kültürel zenginliğiyle de Rusları cezbeder. Kafkasya'nın bir parçası olan Büyük Kabardey de romanlarda stratejik öneme sahip; verimli Malka, Baksan, Çegem gibi nehirlerin aktığı bereketli arazilerle çevrilidir (*Çeçen Kılıçları*, 219).

*Kafkas Üçlemesi'*nde Rus subaylar, Kafkasları ele geçirme planları yapar ve Çerkezlerin Türklere yardım alma olasılığını ortadan kaldırmaya çalışır. Kazak nüfusun Kafkaslara yerleştirilerek oradaki Çerkezler üzerinde baskı kurma stratejisi de uygulanır. Çerkezleri azınlık durumuna getirmek, kendi topraklarında bir yabancıya dönüştürerek değersizleştirmek, psikolojik baskı uygulamak Çerkezler için seçenek bırakacaktır. Bunlardan ilki, bu durumu kabullenmeyip Kafkasları terk etmek; ikincisi, Rus ve Kazaklar arasında yaşayıp zamanla kimliklerini ve benliklerini kaybedip Ruslaşma sürecine göz yumaktır. Kandur; özelden anlattığı Çerkezlerle aslında bir devlet kurumuna sahip olamayan milletlerin yok olmasının kaçınılmazlığı mesajını verir.

Üçlemede bazı Rus subaylar, Rusların savaş gücüyle Kafkasları ele geçiremeyeceğini; Çerkezlerin hepsini öldürerek ya da sürgün ederek bunu başarabileceklerini düşünür. Bir kısım Çerkez, bu durumun bilincindedir. Roman kahramanlarından Murad, konuyla ilgili şunları söyler:

"Haklısın. Rusya çok büyük bir ülke. Kafkasya'dan kat be kat büyük. Ama Rusları buna iten nedenler karmaşık. Hem Çarın koruması gereken birçok çıkarı var. O büyük bir Hristiyan prensi. Bu dağların güneyinde de Hristiyan uluslar yaşıyor. Onları korumak için egemenliğini genişletmek istiyor. Biz de onun yolunda engel teşkil ediyoruz." (*Çeçen Kılıçları*, 87).

Romanlarda Ruslar, Kafkasya'nın bir kısmında Çerkezleri birbirine düşürmek için "böl ve yönet" politikasını uygulatır. Bu politikayla Adigeler arasında yaratılan güvensizlik ve ihanet, toplulukların birlik kurmasının önüne geçer. Rus Çarlığı, sistematik şekilde başlattığı işgalde toplumsal morali çökertir. Kandur; birlikten yoksun olan bazı Çerkez kabilelerin iktidar olma hırsına yenik düştüğünün, bencil bir tutumun halkı Rus oyuncağı haline getirebileceğinin altını çizer. Yazar, hâkim gücün politik oyunlarına gelen Çerkezlerin ihanetini kabul eder.

Sonuç itibarıyla *Kafkas Üçlemesi'*nde Rusların, devlet çıkarları için Çerkezleri göçe zorlamayı ülkü edinerek stratejilerini bu politikaya göre yürüttükleri vurgulanır. Çerkezlerin savaş sanatlarına hâkimiyeti ve bağımsızlık arzuları, onların sürgün olmasını engelleyememiş; sadece sürecin uzamasına yaramıştır; ancak bu, Çerkezlerin daha çok kayıp vermesine, daha zorlu bir yaşam sürmelerine ve korku içinde

beklemelerine neden olur. Rusların insafa gelmesi, Osmanlı'nın kendilerine yardım etmesi gibi nafile beklentiler, yayılan ölüm ve köy yakma haberleriyle son bulur.

Çerkes Kazbek romanında 1812-1825 yıllarında General Yermolov'un direktifleriyle işgal hareketlerinin yoğunlaştığına değinilir. Çerkez kabilelerinin önde gelen liderleri toplantılar düzenleyerek bir çıkış yolu arar. Murad'ın ağabeyi olan Prens Ömer: "(...) Bazılarınızın Osmanlı Sultanı'nın yardımımıza koşmasını beklediğini biliyorum. Kendimizi kandırmaya devam edemeyiz... Sultan bize yardım etmeyecek çünkü Çar'ın gücüne denk değil. Atalarımız Osmanlı vaatlerine kanıp yıllarca savaşmış mücadeleye verdi. Oysa şimdi sadece kendi dirayetimize güvenmeliyiz." (*Çerkes Kazbek*, 171) sözleriyle bir kesimin tercümanı olur. Kimileri, topraklarını bırakmayı Rus hâkimiyetine girmekten daha onurlu bulur; böylece göç ettikleri yerde kendi özgürlüklerini, bağımsızlıklarını devam ettirebileceklerini düşünürler. Topraklarını terk etme, iradi bir eylem olmadığı için bu süreç romanda da "sürgün" olarak nitelendirilir: "Binlerce Çerkes, arkalarında verimli toprakları, bakımlı tarlalarını bırakarak prensleriyle beraber sürgüne gitti." (*Çerkes Kazbek*, 172). Romanlardaki tanımlama, Çerkez bakış açısının bir ürünü olarak düşünülebilir.

Kandur, *Kafkas Üçlemesi*'nde Çerkezlerin bağımsızlık düşkünü olduğunu her fırsatta iletir. Bunun yanında romanlardaki olaylar, bireysel özgürlükle toplumsal özgürlüğün iç içe geçtiğini gösterir. Toplumsal özgürleşme, ortak hareket etmeyi gerektirir. Romanlarda görüldüğü üzere Çerkezlerdeki en büyük eksiklik, milletçe özgürleşmenin anlamını kavrayamamış olmalarıdır. Nitekim bu durum, onların sonunu hazırlar.

Kafkas Üçlemesi'nde Ruslar, öncelikle Çerkezleri dış dünyadan yalıtıma karar verir. Çerkezlerin Osmanlı ya da İngiltere'den yardım almasını engellemek için kıyı şeridini kontrollerinde tutmak isterler; bunun için de orada yeni kaleler inşa edilir. Ruslar, 1830'ların sonlarında "Karadeniz kıyısındaki Gelencik'ten başlayıp Kuban'daki Koçubey'e kadar devam eden üçüncü bir paralel savunma hattı" (*Üçlü Kumpas*, 93) planı kurar. Askerî güzergâhlar, Kafkasya'yı denetim altına almak amacıyla kurulur. Rusların bu rahat davranışları kendilerine karşı bir güç olmayışının verdiği güvenden kaynaklanır.

3. 1. 2. Çerkez-Rus Mücadelesi

Romanlarda vurgulandığı üzere Kafkas halkı, herhangi bir otoriteyi kabul etmeyen özgürlükçü ruha sahiptir. Sadece kendi içlerinde belirledikleri bir öncüye tâbidirler. Onların doğasında bulunan bu baş eğmezlik, Rusların kendilerine uyguladığı baskıcı politikalara direnişle karşılık vermelerini sağlar. Güçlü bir devlet karşısında savaşmayı göze alan Çerkezler olduğu gibi buna güçleri yetmeyeceğini düşünen ve açık bir cephe almaktan sakınan Çerkez grupları da vardır. Bu kavimler, Rusların gücü karşısında yılmış; onlarla savaşa girmemek için anlaşmalar yapmıştır. Silah bırakıp vergi vererek Rusların saldırısından korunmayı tercih etmeleri; özelde onların cesaretsizliğini, savunmasızlığını, teslimiyetçi ruhunu; genel anlamda ise Kafkas halkları arasındaki iletişimsizliği ve millî kimlikten habersiz oluşlarını gösterir.

Çerkes Kazbek ve *Üçlü Kumpas* romanlarında savaş sahneleri ve Çerkezlerin göç süreçleri yoğunluklu işlenir. *Çerkes Kazbek*'te tasvir edilen Kuzey Kafkasya, dağlık bir arazidir; bu sebeple buranın coğrafik koşullarına alışık olmayan Ruslar, savaş süresince zorlanır. Çeçenler ise dağlarda yaşadıkları için kendilerince geliştirdikleri teknikler sayesinde daha rahat mücadele ederler ve yetiştirdikleri atlar, bu coğrafyaya daha çok uyum sağlar. Direnişçiler, coğrafik şartları kendi lehlerine kullanmada başarılıdır.

Üçlemede Çerkezler, ilkel savaş teknikleri ve düzensiz saldırılarıyla güçlü bir devlet karşısında topraklarına tutunmayı ümit etseler de geçici başarılar elde ederler. Rus-Çerkez mücadelesi, iki devletin savaşması olarak düşünülemez. Çerkezlerin saldırıları daha çok bir devlete kafa tutan direnişçilerin başkaldırısını andırır.

Çerkezlerde millî benlik duygularının doğuşuna zemin hazırlayan Rus saldırıları, üçlemede Şeyh Mansur'un hareketiyle filizlenmiş ve Çerkezler için millî mücadelenin sistemli bir başlangıcı olmuştur. Şeyh Mansur'un asıl amacı, Çerkezlerde direniş ruhunu yaratmak ve bunu geniş bir zamana ve mekâna yaymaktır. Bağımsızlık savaşı, milletlerin büyük bedeller ödemesini gerektirir. Romanlarda toprak için savaşmak; özgürleşmek, bir bayrağa kavuşmak, devletleşmek ve dünyada kabul görmek anlamlarına gelir.

Şeyh Şamil, Şeyh Mansur'un davasını sürdürür. Mücadelenin sürüp gideceğine inanan Şeyh Şamil, romanda 6 Eylül 1859'da teslim olmak zorunda kalır.

Ahmet'in oğlu Enver de Çeçen direniş sempatanlarından biridir. Yoldaşlarıyla beraber Çar'a köle olmayı ve topraklarını vermeyi reddeder. Rusların konvoyuna saldırarak Kazak askerlerini öldürerek değerli eşyalarını alırlar: halılar, kürkler, çay balyaları, gümüş semaverler, gümüş kaşık takımları vb. Bu eylemler, Rus ordusunu sarsacak nitelikte değildir. Yine de askerleri rahatsız etmeye ve onların Çerkezlerin vur-kaç taktiğinden yılmalarına neden olur. Kazbek de oğlu İmam'ın Kazaklar tarafından bir at için öldürülmesiyle intikam duygularına esir olur ve yakınlarıyla beraber bir gece Kazaklara saldırır, karargâhtaki bütün Kazakları öldürür ve mücadeleye katılır: "Kazbek dindar bir adamdan çok bir savaşçı

olarak kendini Allah'a adamıştı. Artık *tarikata* bağlı Kazbek değildi, dinsiz, imansız itlere ölüm saçan *Gazavat'*ın Kazbek'iydi. Kazbek örneği gelecek nesillere ilham verecekti." (*Çerkes Kazbek*, 256).

Yazar, üçleme boyunca savaştaki eşitsizliklere dikkat çeker. Rus İmparatorluğu, güçlü bir devlet olarak savaş cephesinde düzenli birlikleri ve askeri teçhizatıyla yer alırken; Çerkezler, dağınık ve küçük birliklerden oluşur; bunlarda herhangi bir askerî düzen, disiplin veya rütbe yoktur. Çerkezlerin kazandıkları başarılar; savaş sanatlarına olan hâkimiyetlerinden, cesaretlerinden ve vatanın yüceliğine olan inançlarından kaynaklanır.

Üçlü Kumpas romanında Çerkezler, Rus işgalini değerlendirmek üzere bir toplantı düzenler. Toplantıda Osmanlı devlet adamı olan Çerkez kökenli Sefer Bey'in⁶ mektubu dikkat çeker. Sefer Bey; üçlemede Çerkezler ile devletler arasında diplomatik girişimler yapan, Çerkezlerin gayriresmî büyükelçisi olarak kabul gören bir misyonla verilir. Sefer Bey; mektupta Çerkezlerin Rus komutanına ateşkes bayrağı göndermelerini, Rus topraklarını ihlal etmemelerini yazar. Ruslar, "Barış talep ediyorsanız var olan iki güç olduğunu kabul etmelisiniz. Cennette Tanrı ve yeryüzünde Çar." (*Üçlü Kumpas*, 124) sözleriyle mektuba karşılık verir. Ruslar, dünyanın Tanrısı olarak ilan ettikleri Çar'ı, diğer devlet yöneticilerinden üstün tutar ve Çerkezlerin Hristiyanlaşarak Çar'a itaatini bekler. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin önemsenmediği de alt mesaj olarak iletilir.

Anlaşma gerçekleşmeyince yaşanan savaşta çok sayıda Çerkez ve Rus askeri ölür. Askerler savaşın gerçek yüzüyle karşılaşınca psikolojik yıkımlar yaşar. Rus bir askerin yaşadığı travma şu cümlelerde anlaşılır:

"(...) Hayatında ilk kez, topa tutulan bir savaş alanı gördüğünde kustuğunu açık etmiyordu elbette. Sonrasında ise ortalıkta paramparça cesetlerin uçuştığı rüyalar görmüş ve haftalarca, her gün afyon tentürü içerek uyumuştur." (*Üçlü Kumpas*, 106).

3. 1. 3. Egemen Devletler Kısılcında Çerkezlerin Varoluş Mücadelesi

Kandur, üçlemede Çerkezlerin göçe zorlanmasının nedenlerini Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti politikaları dâhilinde temellendirir. Yazara göre; Rus İmparatorluğu, benimsediği yayılcı politikalar doğrultusunda sıcak denizlere inmeyi amaçlar. Bu durum, güçlü devletlerin hâkimiyet alanlarını ve ticari ilişkilerini tehdit eder. Romanlarda Ruslar, Osmanlı ve İngilizlerin Kafkasya ile ticaret yapmasını engellemek için Karadeniz kıyılarındaki kale sayısını artırır. Yapılan kaleler, Çerkezlerin dış dünyayla bağlantısını koparmak, onları bölgeye hapsedmek ve zamanla yok etmek amaçlıdır. Osmanlı Devleti ve İngiltere, üçleme boyunca Rus zulmüne karşı Çerkezlere onların yanında oldukları mesajlarını verir; bu da Çerkezlerde bu devletlerin "dost devlet" olduğu algısını uyandırır. Sürgüne kadarki zaman boyunca hep "dost devletler" in yardımını bekleyen Çerkezlerin siyasete yabancılığı buradan da anlaşılır. Kandur, üçleme boyunca bu yanlış algının sürdüğünü gösterir. Yazara göre; söz konusu devletler, kendi çıkarları için Ruslara karşı gelir. Kafkaslarda kendilerine rakip olabilecek güçteki Rus İmparatorluğu yerine devlet olamamış, başka güçlere bağımlı olan dağınık bir milletin varlığı onlar için bir tehdit olmayacak; hatta onları kendi çıkarlarına göre kullanmalarına yarayacaktır.

*Kafkas Üçlemesi'*nde olayların kontrolü için Çerkezlerle devletler arasında bazı kilit isimler görevlendirilir. Bu isimler arasında öne çıkanlardan biri David Urquhart'tır.⁷ *Üçlü Kumpas* romanında gördüğümüz Urquhart, İngiltere'nin çıkarlarını gözetlemek için İstanbul'a İngiliz Kralı IV. William'ın

⁶ Sefer Zanko -Zanzade Sefer olarak da bilinir- 1790'larda doğan Adıge kökenli bir soyludur. Batı dünyasında Çerkezlerin lideri olarak, Ruslar arasında ise bir Osmanlı ajanı olarak tanınır. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı tarafından paşa rütbesi ile Çerkesya'ya gönderilir. Burada birkaç başarı elde eder. 28 Mayıs 1855'te Anapa'yı geri alır. Sefer Zanko, Ruslarla Kuban nehrinin sınır kabul edilmesi ve iyi ticari ilişkiler kurulması için çalışmıştır (Grassi, 2017, 54-59).

Sefer Bey, Çerkezlere yardım etmeleri için başta Osmanlı olmak üzere İngiltere, Avusturya ve Fransa'ya Çerkezlerin durumu hakkında bilgi verir:

"(...) Hüda hakkı için bir tane Çerkes kalmayınca kadar hepimiz kırsak bile Hristiyan Devleti Hükümeti'ni (Rusya'yı) kabul etmeyeceğimizi ve diğer konuları Rusya imparatoruna gönderdiğimiz tahriratta bildirdik. Birer suretlerini de incelenmesi ve Çerkesistan'ın durumunun öğrenilmesi için makamınıza İngiltere, Avusturya ve Fransa'ya gönderdik. Bağımsızlık isteğimizin haklılığını açıklama cesaretini gösterdik. Bilginiz olduğunda Çerkesistan halkının bebek ve çocuklarıyla alim ve salihlerine ve bütün fakir halkına merhamet edip Allah ve mahublu Resullulah aşkına Osmanlı Devleti'nin Çerkesistan'ın haklı bağımsızlığını tanımasını için (diğer) devletler nezdinde aracı olmasını niyaz ederiz (...) 27 Şevval 1273/20 Haziran 1857." (Özsaray, 2011, 149-150).

⁷ David Urquhart, tarihte gerçek bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Genç bir diplomat olan Urquhart, Anadolu'da birkaç yıl seyahat eder. 1833'te İngiliz-Osmanlı ticaretinin gelişmesi halinde gerçekleşecek kazanımlara ilişkin bilimsel bir inceleme yazar. Urquhart, Rus düşmanıdır ve İngiliz kralını da etkilemek ister. İstanbul'a gönderilen Urquhart, İngiliz Büyükelçi Lord Ponsonby ile bir araya gelir. Ponsonby de Rus düşmanıdır. İki birlikte Britanya Dışişleri Bakanlığı'ni etkilemek, Rusya'ya karşı kışkırtmak için çalışır (Richmond, 2018, 65). Rus yayılcılığına karşı olan Urquhart; Sefer Zanko'nun korumasında Çerkesya'ya gider, Çerkezlerle dostluk kurar ve onlar arasında "Davut Bey" olarak ünlenir. Urquhart, 1877'de ölene kadar Çerkesya'nın bağımsızlığının tanınmasında çalışmalar yürütmüştür (Grassi, 2017, 56).

tavsiyesi üzerine gönderilir. Urquhart'a göre İngiltere, Osmanlı Devleti'nin tekrar güç kazanması için onunla ticaret yapmalıdır. İngiltere, Rusya ile müttefik olmamalıdır. Onun İstanbul'da kaldığı sürece Türklerle kurduğu yakınlık ve Ruslara olan mesafesi, tespitlerini ve önerilerini kişisel boyuta taşımıştır.

Romanlarda Kafkasya'ya giden Urquhart, Çerkezlerle gönül bağı kurar; Çerkezler kendilerine yakın gördükleri için ona "Davut" adını verirler. Urquhart, Çerkezlerin davasına inanır; bu nedenle Çerkezler için İngilizler arasında bir kamuoyu oluşturmayı amaçlar. Hem Urquhart'ın hem *The London Times*'in muhabiri olan John Longworth'un Çerkezlerle ilgili haberleri ve bildirileri sayesinde İngilizler, Çerkez sorunundan haberdar olur. Yine de bu girişimler ve özveriler, olumlu bir sonuç doğurmaz.

Romanlarda sıklıkla vurgulandığı üzere Çerkezler, kültürel bağları sebebiyle Osmanlı Devleti'nin koruması altında olmayı bir güvence olarak görürler; kendi topraklarında, kendi kimlikleriyle Osmanlı desteği sayesinde yaşamak isterler. Osmanlı'dan askerî yardım ve Rus İmparatorluğu'na karşı diplomatik yaptırım beklentisi içindedirler. Oysaki üçlemede Osmanlı; kudretini gittikçe kaybeden, sınırlarını korumakta zorlanan ve Kafkasya'daki haklarını Rus İmparatorluğu'na bırakan bir devlete dönüşmüştür. Çerkezleri savunamaması, resmî yollarla Rusya'yı engelleyememesi aslında Osmanlı'nın güçten düştüğünün ve varlığıyla bile dindaşlarını koruyamadığının göstergesi olarak romanlarda verilir. Bunun farkında olan Rus İmparatorluğu, Osmanlı'yı bir tehdit olarak algılamaz. Sonuç olarak Rusların baskısı ile başlayan Çerkez göçüne devletler müdahil olmaz ya da olmak istemez. Osmanlı'nın Çerkezlerden beklentisi de Çerkezler arasında tartışmalar yaratır. Osmanlı'ya kırgınlık duyan Çerkezler, bazı noktalarda Osmanlı'yı eleştirir:

" 'Padişahın kulları olmamız... Bizim kültürümüzde bu yok... Geleneklerimiz gücünü kaybedecek, prenslerin 'vork'ların hâkimiyeti azalacak... Düzen bozulacak. Osmanlı'nın yetiştirdiği imamların halkımıza tüm insanların Allah'ın gözünde eşit olduğunu anlatması Rusların işine geliyor tabii! (...)' " (*Üçlü Kumpas*: 77).

Kafkas Üçlemesi'nde zayıflayan bir devlet olarak çizilen Osmanlı'nın sürgün dönemlerinde göçmenlere olan bakışı değişir. Üçlemede, politik tutumlar; olayların seyrine göre değişmektedir. Osmanlı Devleti, Müslüman olan ve padişahlık makamını tanıyan Çerkezlere önceleri yakınlık gösterir. Fakat Osmanlı, iktidarını kaybetmeye başlar ve Çerkezler için "dost" bir devlet iken göç süreciyle beraber Osmanlı'nın tavrında bir sertleşme görülür. Geri çeviremeyeceği göçmenleri kabul ederken zamanla onları içinde eritip kendine benzetecek belli şartlar öne sürer. *Üçlü Kumpas*'ta değinilen şartlar, Çerkezlerce hoş karşılanmaz; ancak Çerkezlerin gidecek bir yeri olmadığı için Osmanlı'nın boyunduruğunda yaşamayı, zamanla Osmanlılaşmayı kabul etmek zorunda kalırlar. Uğruna mücadele ettikleri değerler ile hayatın onlara sunduğu şartlar arasındaki uçurum; Çerkezlerin toplumsal bunalımlara, teslimiyete ve yeni açmazlara düşmesine yol açar.

3. 1. 4. Kitleli Sürgün Hareketi: 1864 Çerkez Sürgünü

Kafkas Üçlemesi'nde Çerkezlerin, Şeyh Mansur ve Şeyh Şamil önderliğindeki direnişi; Rusların uyguladıkları şiddetin ve zulmün dozunu arttırmasına neden olur. 1860 civarında Şapsığlar, Abhaz, Natukay, Bjeğuğ gibi birçok kavim yürüyerek Karadeniz kıyısına doğru gitmek zorunda kalır. Göçe zorlanan Çerkezlerin yerine Kazak nüfus yerleştirilir. Yahudi, Ermeni, Rus tacirler, Kırım Savaşı'ndan sonra terhis edilen askerler, Ukraynalı köylüler Kafkasya'yı istila ederler. Bu stratejik iskân uygulamaları, bütün devletlerce benimsenir. Kendinden olmayan azınlıkları eritme, sindirme ve kimliğine el koyma amacı taşıyan yaptırımlar, milletlerin ve dillerin sonunu hazırlayacak bir tehlike arz etmektedir. Aynı yok olma tehlikesiyle yüz yüze kalan Çerkezler, gruplar halinde Osmanlı'ya göç eder.

Ruslar, Şapsığları Anapa Limanı'ndan üç tane Türk gemisine bindirip gönderirler ve kaçmaya çalışanları vururlar. Gemiler, kapasitelerini aşacak biçimde insanla doldurulur; birçok Çerkez hayatını kaybeder. Sürgün yollarında ölen Çerkez sayısı romanlarda net bir sayıyla verilmaz. Yazarın tasvirleriyle canlanan resim, "sürgün" olgusunun anlamını pekiştiren çizgilerle doludur:

Kumsal cesetle kaplıydı. İnsanlar oturdukları yerde ölmüştü. Sıcaktan, mahrumiyetten, yorgunluktan, hastalıktan, açlıktan, kalp kırıklığından telef olmuşlardı.

Bazıları hâlâ dik oturuyordu. Ölümün katılaştırdığı bedenleri en son ne yapıyorlarsa o halde kasılıp kalmıştı. Bir kadın bebeğini emzirirken; yaşlı bir adam küçük bir oğlanın beşiğini sallarken can vermişti. Başka bir ihtiyar son nefesinde elini göklere uzatmıştı. Gün boyu esen hafif rüzgârla havalanan kumlar üzerlerini örtmüştü. Heykel gibi görünüyorlardı. Hareketsiz ve bozulmamış. Fakat tatlı tatlı esen meltemle sürüklenen kötü koku hâlâ sağ olanların burnuna ulaştı. İkisi de öğürecek gibi oldu. (*Üçlü Kumpas*, 163).

Romanda verilen bu manzarada değersizleştirilen ve hiçleştirilen Çerkezler, acıya duyarsızlaşarak ölüme teslim olmayı seçer. İsyân ve tepkinin davranışa aktarımı olan bu katılma, onların gururunun

simgesi olarak kabul edilebilir. Sürgün sırasında Çerkezlere yaşatılanlar, Rus subayın ağzından şöyle aktarılır:

(...) 'Birincisi; önce onları sekiz gün sekiz gece boyunca Kuban bataklıklarına kadar yürüttük. Hem de yeterli erzak olmadan. Zavallılar orayı görünce fikirlerini değiştirip Osmanlı'ya gitmek istediklerini söylediler. Karargâh da çok daha iyi olur diye onayladı. İkincisi; onları tekrar Anapa'ya yürütmek için emir aldım. Bu da dört gün sürdü. Emrimdeki adamların bile at sürmekten kasıkları yara oldu. Fakat biçare Çerkesler patır patır döküldü. Nasıl dökülmesinler ki? Aç bilaç zorla yürütülünce dayanamadılar elbette. Üçüncüsü: Anapa'ya vardığımızda ne görelim beğenirsiniz? Gemi filan y ok! Lanet olası gemiler! Dördüncüsü: Soçi'ye devam etme emri aldık. Fakat şimdi de Çerkesler Soçi'ye doğru bu kadar yolu gelip durdular. İşte buradayız. Beşincisi; artık Çerkesler kıpırdamayı reddediyor. Zaten çoğu çıldırdı.' (Üçlü Kumpas, 168).

Rus subaylardan biri bunu "toplulara teşebbüs" olarak değerlendirir. Ruslar, Çerkezleri aç bir şekilde günlerce yürüterek öldürme planları yapmıştır. Onları Osmanlı'ya gönderme söylentilerinin çok da gerçekçi olmadığı aşikârdır. Osmanlı'ya olan inançlarını kaybeden Çerkesler, Rusların onları öldürme azmine karşı yok olmayı ve yok olarak kendilerini var etmeyi daha onurlu bulurlar.

Çerkezlerin bu trajedisi Rus askerlerini de etkiler. Bir asker, gördüğü ceset yığını karşısında adeta şuurunu kaybetmiştir. Kandur, Rus askerlerin insani yönlerine dokunmuş ve onları vicdanlarından soyutlamamıştır:

"Asker ayaklarının dibine yığıldı. 'Onları kurtaramazsınız. Kimse kurtaramaz' diye hıçkırdı. Yüzünü kollarının arasına gömdü. Bedeni sarsılarak ağlamaya başladı." (Üçlü Kumpas, 162).

Üçlü Kumpas'ta Rus General Babıç, kendilerine karşı koyan Şapsıgları yenilgiye uğrattır; Kafkaslardaki yerli halkı batı kıyısına kadar sürer. Pskhö, Ahçipso, Aybgo ve Cigetler yok edilir. 21 Mayıs 1864'te II. Aleksander'ın kardeşi Grand Dük Nikolay, Çerkezlerin yenilmesi şerefine birliklerine bir şükran töreni düzenler. Haziran 1864'te David Urquhart, "Free Press" in yeni sayısını yayımlar. Derginin kapağına, Özgür Çerkesya'nın çöküşünün matemiyile siyah bir şerit çekilir.

Üçlü Kumpas'ta Çerkez kabilelerinden olan on bin Çeçen ve Oset Osmanlı'ya göç eder. Teknelere bindirilen Çerkesler, çok zorlu bir yolculuk yaşar; bir kısmı tekne hareket ettiğinde denize düşer ve boğularak ölür. Karadeniz'de batan teknelerden kurtulan yoktur. Çerkezlerin yarısı teknelerde hayatını kaybeder, çocuklar ve yaşlılar ilk ölenlerdir, ölen bebekler denize atılır. Ölüm nedenleri, zaruri ihtiyaçlarının karşılanmaması, kötü sağlık koşulları, yokluk ve bakımsızlıktır:

"İnsanlar birer ikişer susuzluktan ve hastalıktan kırılmaya başladı. Yiyecekleri çok azdı. İçme suları yetersizdi. Güneşten korunabilecekleri bir gölgelik yoktu. Teknelere açıklara doğru ilerledikçe hastalığın iğrenç kokusu gittikçe kötüleşmeye başladı. Ateşten ve susuzluktan deliye dönmüş bazıları deniz suyu içerek sonlarını hızlandırdı" (Üçlü Kumpas, 246).

Romanda Çerkesler, İstanbul'a götürüldüklerini düşünür; oysaki onlara bir kumpas kurulmuştur. Samsun sahiline bırakılan bir kısım Çerkez, orada cesetlerle karşılaşır; sağ kalan kişiler de yaşama tutunmaya çalışır. Tıpkı sahilde yaşam savaşı veren insanlar gibi onlar da açlık ve sefaletin kucağına düşer.

Romanlarda Osmanlı'nın ülkeye gelen Çerkezleri kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları yönünde iddialar vardır. Bu iddialara göre; genç erkekler, hemen sınır bölgelerine asker olarak gönderilir; Çerkez kızları ise esir pazarında satılır (Üçlü Kumpas: 215). Çerkezlere göre; Rusya, onların topraklarını ister; Osmanlı da Çerkesler sayesinde ordusunu genişletme derdindedir. İki büyük güç arasında sıkışıp kalan Çerkesler, Ruslara topraklarını bırakırken Osmanlıya sığınarak kimliklerini de terk etmek durumunda kalır. Yurtsuzluk ve benlikten kopma, onları önce köklerine yabancılaştıracak; sonra da Osmanlı'nın sosyolojik, dilsel, dinsel, geleneksel ve kültürel öğeleriyle kuşatılmış yeni kimlikler oluşturmalarına sebebiyet verecektir. "Arada kalan" Çerkesler için yeni kimliği benimseme ve toprak aidiyeti uzun bir zaman alacaktır.

Üçlü Kumpas'ta Osmanlıya gitmeyip Rus İmparatorluğu'nda yaşamayı seçen Çerkesler de kendi benliklerinden soyutlanmaya mahkûmdur. Ruslar, köylerde sayım yaparak 7-12 yaş aralığındaki çocukların Rusçayı ve Hristiyan inancını öğrenecekleri bölge okullarına gönderilmelerini zorunlu kılar. Müslümanlara zor gelen bu durum, yeni bir başlangıcın belirtileridir:

"... Yakında aramıza karışıp kızlarımızı gelin alacaklar. Oğlanlarımız onların kızlarına gönül verecek... Soyumuz bozulacak ve sonunda yok olacak." (Üçlü Kumpas, 278).

Sonuç

Muhittin Kandur, 1864 Çerkez Sürgünü'nü konu ettiği *Kafkas Üçlemesi'*nde sürgün sürecinin öncesini ve sürgün dönemini ele alır. Yazarın, tarihî olayları romanlara taşıması ve tarihteki gerçek kişilerden esinlenerek romanlarda karakterler yaratması, *Kafkas Üçlemesi'*ni tarihî roman kategorisinde değerlendirebileceğimizi gösterir. Yazar, Çerkezlerin sürgüne maruz kalmalarının altında yatan tarihî nedenleri kurmaca bir dünya içinde analiz etmeye çalışır. Yazarın kurgusal bir zeminde tarihî bilgileri romanlara sindirme uğraşı gözlenir. Ancak yazar, tarihî bilgileri işlerken öznel yargılarından kurtulamaz. Kandur; Rusların, öncelikle siyasal varlıklarını güvenceye almak; benimsedikleri yayılcı politikaları uygulamak; ticaret yollarını ele geçirmek ve denizlerdeki hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla Kafkasya'yı ele geçirme stratejilerini romanlarda işler. Kandur, Çerkezlerin tek bir bayrak altında birleşip devletleşmemesini de Rus işgaline sebebiyet veren ve sürgünü hızlandıran ana öğelerden biri olarak romanlarda ifade eder.

Üçlemede tanık olduğumuz Çerkez-Rus mücadelesinin bir ucunda devlet diğer ucunda ise kabileler halinde yaşayan bir halk vardır. Bu da temelde eşit olmayan bir savaşın yaşanmasına sebep olur. Şeyh Şamil, Çerkezlerde millî uyanışın öncülüğünü yapmış; Çerkezlerin topraklarına ve kimliklerine tutunmasında etkili olmuştur. Yazar, gerçek tarihten esinlenerek yarattığı bu kişiyle bağımsızlık savaşlarında aslî bir öge olan "lider"e dikkat çekmeyi amaçlamıştır.

Muhittin Kandur, romanlarda sürgünün; politik, sosyal, ekonomik, hukuki ve kültürel açılardan devletleri de içine dâhil eden ve sürgünlerin iskân ettirildikleri coğrafyadaki yerli halkı da etkileyen çok boyutlu bir olgu olduğunu gösterir. *Üçlü Kumpas'*ta Osmanlı, göçmenleri kabul etmiş; ancak onlara iyi yaşam şartları sunup sunamayacağı konusunu çok irdelememiştir. Osmanlı'nın, Müslüman olan ve Halifelik makamını tanıyan Kafkasyalıların iskânını reddetmesi, Osmanlı'nın ve Halifelik kurumunun imajını sarsacaktır. Bu anlamda dünya devletleri nezdinde ve kendilerine dinî duygularla bağlı Müslüman halklar arasında saygınlığını kaybetmek istemeyen Osmanlı, romanlarda göçmenleri kabul etmeye kendini zorunlu hisseden bir devlet olarak gözlenir. Kandur; sürgün öncesinde Çerkezleri destekleyen Osmanlı'nın sürgün döneminde aynı hassasiyeti göstermemesini, roman kişilerinin bakış açısından eleştirir. Üçleme boyunca Osmanlı'ya duyulan bir sitem hissedilir.

Eserlerde Çerkezler; soykırım ve trajedinin ortasında hiçleştirilmiş, tarihsel bağlarından, toplumsal hafızalarından kopararak ve vatanlarından sökülerek gurbette birer yabancı olmaya mahkûm edilmiş bir millet olarak sunulur. Yazarın amacı; tarihsel gerçeklere dikkat çekmek, bunları metne dökerek sürgünlüğün gerçekliğini ebedileştirmektir.

*Kafkas Üçlemesi'*nde Kandur, tarihî veriler ışığında yeni yaşamlar kurgular; Çerkezlerin yaşam biçimini modernize etmez ve o döneme ait atmosferi hâkim kılar. Olayların dönemin koşullarına göre şekillendirilmesi ve günümüzle herhangi bir bağlantı kurulmaması da romanlardaki inandırıcılığı artırır.

Romanlarda tek bir dönemin değil de neredeyse yüz yıllık bir sürecin verilmesi, romanlarda geçen olayların ve kişilerin yüzeysel kalmasına yol açar. Yazarın hem Çerkez halkının sosyokültürel yapısını hem sürgün süreçlerini anlatma arzusuyla birden çok odak noktası oluşturması, konuların dallanıp budaklanmasına neden olur. Tarihsel olaylara romanlarda öncelik tanınması, bunların geniş bir zamana yayılması ve bireyden çok toplumun ele alınması üçlemede karakter eksikliğine sebebiyet verir. Eserlerde olumlanan tipler de Çerkez milletinin idealize edilmiş kişileri olarak karşımıza çıkar. Romanlarda öne çıkan Çerkezlerin neredeyse tamamı olumlanan tiplerdir; tüm erkekler güçlü, cesur, savaşçı ve yakışıklı; kadınlar ise evine bağlı, cesur, iyi ve güzel olarak tasvir edilir. Öyle ki birer masal unsuruna dönüşen bazı kimselerin bu dünyanın insanı olduğuna inanmak kimi zaman güçleşir.

Romanlarda da görüldüğü üzere zorunlu göç; gücünün zayıfı ezip geçtiği ve devletlerin kendi siyasal çıkarlarını korumak adına olaylara seyirci kaldığı ya da sadece diplomatik düzlemde müdahale etmeye çalıştığı uluslararası bir sorun olarak toplumların kaderini tayin eden, devletlerin sınırlarını ve gücünü zorlayan bir etkiye sahiptir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Yusuf (2018). *Göç Sosyolojisi*. (2. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Argunşah, Hülya (2007). Tarihî Roman. Halman, T. S. Halman, O. Horata ve diğ. (Editörler). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 410-422.
- Çetin, Nurullah (2013). *Roman Çözümleme Yöntemi*. (13. Baskı). Ankara: Öncü Kitap.
- Doğan, M. Can (2000). Tarihî Romanın Dinamikleri ve Son On Beş Yılın Tarihî Romanları. *Türk Yurdu*, Cilt: 20, Sayı 153-154, 140-158.
- Erdoğan, M. Murat ve Kaya, Ayhan (Derleyenler). (2015). *Türkiye'nin Göç Tarihi-14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*. (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erkan, Süleyman (2001). Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi. *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 153-178.
- Göker, Göksel (2015). *Göç Kimlik Aidiyet - Kültürlerarası İletişim Açısından İsveçli Türkler*. (1. Baskı). İstanbul: Literatürk Academia.

- Grassi, Fabio L. (2017). *Yeni Bir Vatan - Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864)*. (Çev. Birgül Göker Perdisa). (2. Baskı). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Gümüş, Semih (2011). *Roman Kitabı*. (1. Baskı). İstanbul: Can Yayınları.
- Kandur, Muhittin (2015). *Kafkas Üçlemesi/Tarihi Roman 1 - Çeçen Kılıçları*. (Çev. Özge Öztürk). (1. Baskı). İstanbul: Apra Yayıncılık.
- _____ (2016). *Kafkas Üçlemesi/Tarihi Roman 2 - Çerkes Kazbek*. (Çev. Özge Öztürk). (1. Baskı). İstanbul: Apra Yayıncılık.
- _____ (2016). *Kafkas Üçlemesi/Tarihi Roman 3 - Üçlü Kumpas*. (Çev. Özge Öztürk). (1. Baskı). İstanbul: Apra Yayıncılık.
- Karabulut, Demet (2018). Yerinden Edilmenin Söylemsel Şiddete Dönüşümü: Refik Halit Karay ve Sürgünlük Deneyimi. *Monograf*, S. 9. 46-74.
- Karpat, Kemal H. (2017). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. (Çev. Bahar Tırnakçı). (3. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Lukács, Georg (2008). *Tarihsel Roman*. (Macarcadan Çeviren: İsmail Doğan). (4. Baskı). Ankara: Epos Yayınları.
- McCarthy, Justin (2018). *Ölümler ve Sürgün/Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. (Çev. Fatma Sarıkaya). (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Naci, Fethi (1994). *Eleştiride Kırk Yıl*. (1. Baskı). İstanbul: Adam Yayınları.
- Özsaray, Mustafa (Hazırlayan). (2011). *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya I/Savaş ve Sürgün 1781-1919*. (1. Baskı). Kafkas Vakfı Yayınları.
- Qasimova, Sevinç (2017). XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: IV Sayı: XIII/Aralık/MMXVII. 589-624.
- Richmond, Walter (2018). *Çerkes Soykırımı*. (Çev. Erdoğan Boz). (1. Baskı). Ankara: Koyusiyah Yayıncılık.
- Said, Edward (2016). *Kış Ruhu*. (Haz. ve Çev. Tuncay Birkan). (3. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Saydam, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. (1. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taştan, Zeki (2000). *Türk Edebiyatında Tarihî Romanlar (Türk Tarihi ile İlgili, 1871-1950)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Timur, Kemal (2012). *Meçhule Yolculuk-Türk Romanında Sürgün*. (1. Baskı). İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Tutum, Cahit (2001). 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler. *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 7-52.
- Yılmaz, Ayhan N. ve Kılıçoğlu, Gökmen (2015). Kafkaslardaki Türk Dili ve Kültürünün Etkisi; Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Açısından Bölgedeki Siyasi Projeksiyonlar. *Yeni Türkiye*, S. 71, 174-203
http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=3478 . (Erişim Tarihi: 28.09.2018).